

1. Az avar kor vége és a Karoling Birodalom berendezkedése a Kárpát-medencében

Eddig is jól tudtuk, hogy a frank–avar háborúk nem népiertő jelleggel folytak. Nagy Károly 791. évi hadjárata inkább demonstratív célú katonai felvonulás, mint véres háború volt. A kaganátus széthullását alapvetően a két vezető méltóság, a kagán és a jugurrus kettős hatalmából eredő, 795 tájára már véres „polgárháborúba” torkolló, belső feszültségek okozták. Ezért is tehetette meg Nagy Károly, hogy inkább a diplomácia, mint a fegyverek erejére támaszkodjon, amikor – mint korábban a langobardok és bajorok esetében – a Kárpát-medencében is a térség pacifikálásával, a keresztény hitre térítéssel és a birodalom vazallusi rendszerébe csatolással igyekezett hatalmát megszilárdítani. Ekkor tört meg végleg a szász és thüring törzsek ellenállása, és értek be a szláv törzsek lakta széles keleti határsávban a Karoling-expanzió gerjesztette változások is. A 800 körüli évek tehát a Karoling Birodalom teljes északi és keleti határövezetében egyfajta cezúrának tekinthetők, politikai értelemben ettől kezdve beszélhetünk itt Karoling-korról.

Az Avar Kaganátus romjain alakult új regionális politikai formációk nemcsak az „avarokkal”, de a Karoling-hatalom képviselőivel is harcba szálltak. Ennek egyik, frank évkönyvekben is rögzített eseménye a már keresztény Theodor kapkan és népének *inter Sabariam et Carnuntum* (805), azaz a mai Bécsi- és Tullni-medence területére költözése. Tévedés azonban ezt egyfajta vazallus avar fejedelemségként interpretálni, mint ahogy annak sincs valós történeti alapja, hogy a bolgár Krum kán ekkor bármiféle módon beavatkozott volna a Kárpát-medencei eseményekbe. 805-ben a kagán, miután megkeresztelkedett a Fischa folyónál, s az Ábrahám nevet kapta, Nagy Károly „kezéből” kapta vissza régi „hatalmát”. Ezzel a kagán is – akinek uralmi területe ekkor már csak a Dunától keletre fekvő térségre korlátozódott – a Karoling Birodalom vazallus fejedelmeinek státusába került. Nagy Károly számára láthatólag kielégítő megoldás volt ez, nem akart a térség hatalmi szerkezetében mélyebbre nyúlni.

A kaganátus negyed évezredes történetének záróakkordja a status quót szentesítő aacheni béke (811). A Dunától nyugatra fekvő, talán még az Avar Kaganátusból örökölt területi egységek, melyeket *Sclavinia*, *Avaria* és *Pannonia(e)* néven említenek a források, a Karoling Birodalom legkeletibb tartományai lettek, igazgatásukat részben a birodalmi, részben a helyi arisztokrácia soraiból kikerülő főhivatalnokok (*duces*) végezték. Ezzel szemben a Dunától északra alapított Ómorva Fejedelemség és az avarok „maradványkaganátusa” vérségi alapon

álló, gentilis intézményi rendszere érintetlenül maradt. Az avarok lazábban, a frank uralkodónak tett hűbéreskü és az elit inkább csak formális keresztény hitre térése révén, míg a morvák szorosabb szálakkal, a társadalmi, gazdasági berendezés bizonyos elemeinek átvételével és az egyház szélesebb társadalmi rétegekre kiterjedő missziós tevékenységének aktív támogatásával kötődtek a Karoling Birodalomhoz.

A birodalom keleti végeinek a század végéig már változatlan, szilárd közigazgatását 828-ban Jámbor Lajos teremtette meg: az addigi provinciákat kisebb egységekre bontotta, s grófságok egész láncolatát építette ki. A Dráva–Száva közének keleti felét elfoglaló bolgárok miatt lecsökkent *Pannonia inferior*hoz került a Dunántúl déli fele, míg a korábban az egész Dunántúlt magában foglaló *Pannonia superior* a Bécsi- és a Tullni-medencével együtt a Rába és a Duna közti területre változott, amin belül Tulln központtal Ratbod prefektus, míg tőle délkeletre Rihheri savariai grófsága (első okleveles említés 844) jött létre. *Savaria*/Szombathely területén azonban egyelőre nem ismert olyan régészeti emlékegy, amely megnyugtató módon igazolná, hogy a grófság székhelye azonos egy, a korábbi római város romjai fölé rekonstruált Karoling-várral.

Alsó-Pannóniában, a Zala folyó alsó folyásvidékén egy „bizonyos” Priwina kapott nagy kiterjedésű hűbértartásokat (838–840). A „Duna feletti területről” Moimar morva fejedelem által 830 táján elűzött Priwinát előszeretettel nevezik nyitrai fejedelemnek, holott a források, köztük az életéről legbőségesebben tájékoztató *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* soha nem említi (gentilis) *dux*ként, s Nyitrán sincs nyoma Karoling-kori fejedelmi székhelynek (ahogy az állítólag Adalram érsek által felszentelt templomának sem). Priwina nagy valószínűséggel olyan magas rangú, karrierjét talán még a kaganátusban kezdő, majd Moimar környezetében folytató hivatalnok, aki, miután összetűzésbe került urával, menekülni kényszerült. Priwina speciális képességei, kapcsolatrendszere jól jött a „kádérhiányban” szenvedő Német Lajosnak, aki ezért szívesen befogadta, megkereszteltette, majd, miután a rábizott terület megtérítésében játszott aktív részvételével bizonyította, hogy hűséges alattvaló, az Alsó-Pannóniában addig hűbértartást birtokolt területek nagy részét teljes tulajdonába adta neki (847).

2. A Dunántúl Karoling-kori régészeti emlékegye

A gyors politikai változásokat a szellemi és anyagi műveltség lassúbb és egyenetlenebb változása követte. De nemcsak a kultúraváltás üteme, jellege is eltért az addig megszokottól. Amíg ugyanis a germán és avar, majd a honfoglaló magyar törzsek Kárpát-medencei megjelenése értelemszerűen a térség népi összetételében is változást hozott, a Karoling

Birodalom terjeszkedését nem kísérték ilyen jellegű népmozgások. Legfeljebb belső átrendeződésről beszélhetünk, mint amilyen Theodor kapkan és népének áttelepülése, vagy az addig csak igen gyéren lakott Enns és Bécsi-erdő közti határtérségnek a keletről és nyugatról egyszerre induló, újbóli benépesítése voltak.

A Karoling Birodalom terjeszkedésének célja és lényege ugyanis nem egy „új haza” keresése, hanem a kereszténység terjesztésén és a hűbéri rendszeren keresztül a szellemi és gazdasági függőség kiépítése – a *renovatio imperii* jelszavát zászlójára tűző frank uralkodóház példaképehez, a Római Birodalom terjeszkedéséhez hasonlóan. Ehhez pedig elegendő volt a politikai elit orientációváltásának kikényszerítése, vagy rosszabb esetben hatalmi pozícióinak elfoglalása, kulturálisan pedig a hódító műveltségének befogadása, akkulturációja.

A karoling Pannónia régészeti emlékanyagában különösen jól modellálható az akkulturáció folyamata, ami alig egy évszázad alatt három igen jelentős politikai, hatalmi szerkezetváltással együtt járó gazdasági és kulturális átalakulást, három domináns – a pogány avart követően a nyugati keresztény, majd újra a pogány magyar – kultúrához való alkalmazkodást, az abba való beilleszkedés módját, mélységét – s bizonyos vonatkozásokban kudarcát – jeleníti meg.

A 9. század első néhány évtizede még sokkal inkább nevezhető avar kor végi fázisnak, mint a Karoling-kor korai időszakának. A lakosság nagy része tovább használta ősei pogány temetőit, melyek szerkezetükben, a sírépítmények, a koporsókészítés és a mellékletadás elemeiben szerves folytatásai a késő avar kori temetőknek. A halotthamvasztás éppúgy része maradt a temetkezési szokásoknak, mint a lovas temetkezés, sőt új temetkezési módok, például padmalyos és halmos temetkezések is megjelentek, az *inter Sabariam et Carnuntum* megtelepült csoport temetkezésére pedig jellemzővé vált a szimbolikus állattemetés, a csonkolt marha-, ritkábban juhkoponya sírba tétele. Csak a viseleti és ékszeranyag változása, a soktagú öv fokozatos eltűnése, továbbá új fegyvertípusok feltűnése jelzi, hogy megváltoztak az életkörülmények, a gazdasági környezet és a kulturális kapcsolatrendszer.

A térítés első eredményei a 9. század 30-as, 40-es éveire kezdtek beérni, párhuzamosan a Karoling-adminisztráció megerősödésével, az első grófi székhelyek, nemesi udvarházak és templomok megépülésével. A szolgálónépek továbbra is a templomtól távol, külön temetőben temetkeztek, de sírjaik már következetesen Ny–K tájolásúak, szerkezetük leegyszerűsödött, mélységük lecsökkent, kevesebb a sírépítmény, a sírgödörben összerótt, nehéz fakoporsó. Új jelenség a késő antik időkben a kora keresztényeknél általánosan elterjedt részleges vagy teljes kőpakolás szokásnak felelevenedése. A század második harmadának végére még

ritkábbá vált a pogány étel (baromfi, tojás) és ital (agyag- és faedény) áldozata, inkább csak egy-egy kiscsalád szokása maradt.

Az alsóbb néprétegeknél sokkal látványosabb volt a templom köré temetkező elit akkulturációja. Temetkezési szokásaiban a keresztény előírásokat szigorúbban megtartotta, mint az ómorva vagy óhorvát gentilis fejedelemségek elitjei, így például a templom mellé soha nem temetkezett fegyverrel. Viselet vonatkozásában azonban felemás módon viszonyult az avar tradíciókhoz. Amíg ugyanis a férfiviseletet a Karoling Birodalomból jól ismert tárgytipusok, övdíszek, sarkantyúgarnitúrák határozták meg, a nőket továbbra is a volt Avar Kaganátus elitjének ékszerkészlete tartotta bűvkörében. A szakirodalomban hagyományosan bizánci-orientális stílusú, „veligrádi” típusúnak nevezett ékszerek formakincse, készítési és szerkesztési elvei, az alkalmazott ötvöstechnikák a késő antik–bizánci ötvösségben gyökerező késő avar és avar kor végi női ékszereknél köszönnek vissza, a térségben tovább dolgozó ötvösöktől valójában továbbra is ezeket a típusokat rendelték meg.

3. Mosaburg/Zalavár

A Karoling Birodalom elitkultúrájának a monumentális építészeti emlékektől a kisleletekig terjedő széles spektrumát a Kárpát-medencében egyedül Mosaburg/Zalavár régészeti hagyatékából ismerhetjük meg. Alsó-Pannónia közigazgatási és egyházi központja, Priwina és Chezil grófságának székhelye a salzburgi fejlesztéseknek köszönhetően gyorsan virágzó, városias településsé fejlődött, ahol Liupram és Adalwin érsek kíséretével együtt többször is szívesen töltötte el a téli hónapokat.

Mosaburg első temploma Keresztelő Szt. János tiszteletére a 840-es évek elején fából épült, s elsősorban a helyi pogány lakosság megkeresztelésére szolgált, de az első évtizedben a missziós központ szerepét is betölthette. Tíz évvel később, 850. január 24-én Szűz Mária tiszteletére szentelték fel Priwina magántemplomát a Vársziget déli felében álló, erődített udvarházában. Majd a 850-es évek közepén a salzburgi Liupram érsek egy „tiszteletre méltó templomot” építtetett fel, ahol „Hadrianus mártír pihent eltemetve”. Ennek a templomhármasnak az elkészültével Salzburg minden feltételét teljesítette annak, hogy Mosaburg az episzkopális templomcsalád kritériumainak megfelelően egy általa irányított pannon püspökség székhelyévé válhasson, s szellemi vonatkozásban is a birodalmi központok szintjére emelkedjen. Ebben az utolsó fázisban azonban II. Hadrianus pápa Chezil~Koz(?)el hathatós közreműködésével Metódot szentelte Pannónia érsekévé és a morvák püspökévé. Ő

foglalta el a salzburgiak által kiépített püspöki székhelyet, s tette meg a Hadrianus-zarándoktemplomot főszékesegyházának (869).

Mosaburg fejlődésének csúcspontja a század utolsó két évtizede, amikor Arnulf király pannóniai székhelye, *regia civitasa* lett. A közelmúltban kerültek elő kőpalotájának alapjai, amely Nagy Károly paderborni palotájához hasonló méretű és alaprajzú. Arnulf 888-, 889- és 890-ben is hosszabb időt töltött itt, s több adománylevelet állított ki mosaburgi helymegjelöléssel. A város védelmét az uralkodó az egyre fenyegetőbbben támadó magyarokkal szemben Braszlav hercegre bízta (896), amely feladatot Braszlav Arnulf halála (899) után is ellátta. Ezért is keresendő itt és nem a humanista Aventinus által tévesen azonosítva Pressburgnál~Pozsonynál az *Annales Iuvavenses maxim*ben említett *Brezalauspurc*, ahol 907 júliusában Liutpold herceg vezetésével a bajor sereg katasztrofális vereséget szenvedett, s a Kárpát-medence végleg a honfoglaló magyarok uralma alá került.

A Vársziget legjelentősebb szakrális épülete a sziget közepén emelkedő, 50 m hosszú, háromhajós, félköríves szentélyzáródású Hadrianus-zarándoktemplom. A Karoling Birodalom keleti határterületének legnagyobb temploma összetett liturgikus programja alapján is messze kiemelkedik a térség templomai közül. Legjellegzetesebb építészeti eleme a mártírsír megközelítését lehetővé tevő – a birodalom más területein is ekkor alkalmazni kezdett – folyosókripta, ami külön templomként a templomban látványos vándormisést tett lehetővé. A zarándoktemplom építéséhez a salzburgi érsek küldött „kőműveseket és festőket, kovácsokat és ácsokat”. Ugyancsak az ő megbízásából érkezhetett az a Bizáncban iskolázott, de rajnai üvegműhelyből származó nyersanyagot használó mester, aki ólomkeretbe foglalt, színes és festett üveglapokkal díszítette a templomot, és az is, aki a templom mellett öntötte ki a Karoling-kor eddig ismert legnagyobb harangját a templom számára. De a templom közelében készültek a templombelső díszítésének márványkeménységű, kemény mészkő faragványai is, amit a nagy tömegben megtalált kőforgácsok igazolnak. Feltehetően már Metód idejében alakították át a templombelsőt úgy, hogy a főhajó s a mellékhajók közötti sávba bizánci mintát követve mellmagasságig érő kőlapokat, „szentélyrekesztőket” állítottak, elzárva ezzel a főhajót a zarándokok elől, akik csak az oldalhajókat használhatták.

Az érseki és királyi pfalz rangjához illő, kiemelkedő tudású, specializált kézművesek további műhelymaradványai is előkerültek a Hadrianus-templomtól északra elterülő műhelykörzetben. Az agancs- és csontmégmunkáló mesterek díszesen faragott ír- és sőtartókat, fésűket, továbbá ládikák és könyvtáblák díszéül szolgáló agancslapocskákat készítettek. Az ötvösök ezüstmaradványokat tartalmazó öntőtégelyei és öntőmintái, speciális szerszámjai, fenő- és köszörűkövei ugyancsak előkerültek. A szövőházakban az úgynevezett

álló szövöszékek számára speciálisan lemélyítették a műhely alját, s a városnyi lakosság ellátását szolgálták a nagy kőkemencés konyhák, deszkával vagy vesszőfonattal bélelt hombárok és olyan, agyagba rakott kövekkel kifalazott, mély, kerek gödrök, közepükben vastag fahamut tartalmazó, nagyméretű kőkemencékkel, amelyek nagy valószínűséggel sőrfőzők voltak.

Több ezer töredék került elő abból a változatos formakincsű, fényezett felületű, aranyló sárgászörösre égetett díszkerámiából, ami alapján rekonstruálhatjuk a helyi előkelők asztali étkezésletét. Ezek sima felületére néha feliratokat karcoltak használóik, akik több írásrendszerben is tájékozott írástudók lehettek. A latin betűkkel írt görög mondás: *pié zesés* mellett a legfőbb óbolgár pogány isten, Tangra vagy Tengri rovásjelekkel bevéselt neve ugyanúgy megtalálható, mint ennek keresztényesített, pecsételt változata. Végül a 866–867 telén tanítványaival együtt Chezil~Koz(?)el udvarába érkezett az ígét szláv nyelven hirdető és emiatt egy új írást is kifejlesztő bizánci testvérpár, Konstantin és Metód; működésük emlékei azok az *obla glagolita* betűs felirattöredékek, amelyek a zalavári ásatások legszenzációsabb leletei.

4. Avarok és magyarok a Dunától keletre

Az Avar Kaganátus törzsterülete a 9. század első harmadának végére két nagy politikai és kulturális tömbre szakadt. *Pannonia provincia(e)* (Alsó-Ausztria, a Dunántúl és a Dráva–Száva közének) területe a Karoling Birodalom közigazgatási és egyházi provinciáinak rendszerébe tagozódott, központjaiban, mint Mosaburg/Zalavárott a korabeli Nyugat-Európa fejlett civilizációjának minden vívmányát ismerték és használták. Ezzel szemben a Duna–Tisza közére és/vagy csak a Tiszántúlra visszahúzódott „maradványkaganátus” anyagi műveltségére alapvetően a késő avar tradíciók őrzése és monoton ismétlése a meghatározó (lásd például Tiszafüred). A kulturális kapcsolatrendszer újbóli keletre fordulását csak az étkezési kultúra néhány új eleme, új edénytípus, -forma és díszítésmód jelzi, a kutatás azonban egyelőre még a keletkezéséről sem tudott konszenzusra jutni.

A Dunától keletre és nyugatra fekvő térség közötti éles kulturális kontrasztnál is fontosabb és meghatározóbb, hogy az Alföldön nem alakult ki az avar és a honfoglaló magyar régészeti emlékanyag között egy olyan lelethorizont, amit a Dunától nyugatra Karoling-korinak nevezünk! És ezt a sajátos hiányt az írásos források is igazolni látszanak. A frank évkönyvek beszámolóí szerint az avar követek egészen 828-ig képviselték a kagánt a birodalmi

gyűléseken, azután néhány évtizedig nem hallunk róluk hírt, de amikor újra megszólalnak, már nem az avarokról, hanem következetesen a magyarokról esik szó.

Az első említés 862-ből származik, amikor a nagy műveltségű reimsi Hinkmar érsek arról tudósít, hogy „eddig ismeretlen ellenséges népek, akiket magyaroknak (*Ungri*) neveznek, pusztították (Német Lajos) királyságát”. Szokás erre a korai adatra úgy tekinteni, mintha itt a Kárpátoktól keletre élő magyaroknak valamiféle korai kalandozásáról lenne szó. Ha azonban ezek a magyarok a Német Lajos és fia, Karlmann közötti hatalmi harcokban vettek részt – miként a morvák is, amiről csak a *Conversio* Priwina halálának körülményeire utaló félmondatából értesülünk –, akkor már a Kárpátok koszorúján belül kellett hogy éljenek, különben a gyakran változó erőviszonyok és hadi szerencse miatt nem tudtak volna megfelelő időben és hatásosan bekapcsolódni a küzdelmekbe.

Ezt látszik igazolni az *Annales Iuvavenses Maximi* krónikása, aki 881-ben már az alsó-ausztriai Duna mentén fekvő Wilhelminek birtokain folyó harcokban részt vevő magyar (*ungari*) és kabar (*cowari*) törzsek között is különbséget tudott tenni. Aligha tartotta volna fontosnak az évkönyvíró ezt a különbségtételt, sőt valószínűleg nem is lett volna képes megkülönböztetni a törzseket, ha az Etlközben egyszeri kirándulásra érkező, alkalmi megbízást teljesítő csapatokról lett volna szó. A salzburgi krónikás olyan természetességgel nevezte meg a harcban résztvevőket, ahogyan arra csak egy, a magyar törzsek megkülönböztető jegyeit is alaposan ismerő, tájékozott ember képes – s a Pannóniában évtizedek óta sikeresen térítő salzburgi szerzetesek között nem is egy lehetett ilyen. Ezek a magyar és kabar törzsek tehát már régebb óta a krónikás látóterében, a Dunától keletre eső térségben élhettek.

Végül érdemes felidézni Dzsajháni 870–880 táján született leírását a magyarok országáról, amely a Fekete-tengerbe ömlő két folyó, az Atil (=Don) és a Duna között (Etlközben) terül el. Dzsajháni a „szlávok oldalán fekvő” Dunát sokkal hosszabb szakaszon tekintette határnak, mint ahogy azt hagyományosan, csak a bulgáriai al-dunai szakaszra vonatkoztatják. Ennél a folyónál lakott ugyanis a keresztény morvák népe is, akikről csak akkor volt értelme írni, ha ők is a magyarok szomszédjai. Ez pedig csak a Kárpátok koszorúján belül volt lehetséges.

A magyar honfoglalásról a romantika idejében kialakult történeti tablót időszerű lenne tehát újragondolni, és komolyan számolni azzal a realitással, hogy a magyarok legkésőbb a 9. század közepe tájától nemcsak jelen voltak a Kárpát-medencében, de katonailag is számításba vehető (és veendő) erőt képviseltek. A magyar honfoglalás tehát nem egyetlen aktusban, hanem folyamatosan, szinte észrevétlenül, több évtizeden át zajlott, s a 895–896. évek nem a kezdő, hanem ennek a folyamatnak a befejező dátumai!

Régészeti oldalról ezért végre fel kellene hagyni azzal az egyoldalúsággal, amely csak az avar emlékművek keltezését igyekszik korrigálni, és egészen a 9. század végéig kitágítani, hogy az avar és magyar lelethorizont közvetlen találkozására feloldást találjon. Végre a másik oldalt is ellenőrizni kellene, s a „honfoglalók első nemzedéke” általános elméleti problémáját a magyar honfoglalás vonatkozásában is felülvizsgálni. Magyarázatot kellene találni például arra a jelenségre, hogy miközben a szarmata vagy az avar „első nemzedék” régészeti emlékműve ismeretlen (azaz a történeti forrásban pontosan keltezett első megjelenés és a gyakran pénzzel is keltezett régészeti leletanyag között rendre egy nemzedéknyi, mintegy 30 év hiátus mutatható ki, így például az 568-ban a Kárpát-medencébe beköltöző avarok első, biztosan keltezett leletei a század végéről származnak), a magyar honfoglalókhöz már a 10. század elejétől nagyszámú leletet tudunk kötni.